

KÄÄNTÄMINEN JA VARIAATIO

KAUNOKIRJALLISUUDEN SUOMENNOSTEN HISTORIA 1809–1850

—♦—
OUTI PALOPOSKI

VÄITÖKSENALKAJAISESITELMÄ
HELSINGIN YLIOPISTOSSA 26.
TAMMIKUUTA 2002

Käännökset ovat kiehtovia, mutta samalla myös erittäin tärkeitä. Tärkeitä ne ovat siksi, että tarvitsemme niitä päivittäin ymmärtääksemme ulkomaanuutisia, selvittääksemme erilaisten koneiden ja laitteiden kanssa, pystyäksemme kaupankäyntiin ja päästäksemme kurkistamaan kaunokirjallisuuden maailmaan. Käännösten tärkeys liittyy siis ymmärtämiseen: ohjeitten, lakien, sopimusten, tieteen ja taiteen saavutusten ymmärtämiseen. Kiehtovia käännökset ovat, koska ne eivät toimi pelkästään lähdetekstienissä peilikuvina, vaan ne myös heijastelevat ja muuntelevat näitä tekstejä eri tavoin. Toisinaan käännökset tulkitsevat ja selittävät, toisinaan ne lisäävät jotain, joskus taas vähentävät. Aina ne kuitenkin ovat uudenlaisia, uusia tekstejä. Tutkijalle käännökset tarjoavat runsaan aineiston ja uusia oivaluksia ihmismielestä: käännöksiä tutkiessa voi muodostaa kuvaa siitä, miten ihmiset ymmärtävät ja väärinymmärtävät toisiaan, hyväksyvät ja hylkäävät, käsittelevät ja kä-

sitteistävät erilaisia kulttuureita, erilaisia tapoja ja erilaisia ihmisiä. Käännökset kulkevat paikasta toiseen, yli rajojen, pitkien matkojen päähän.

Maantieteellinen etäisyys ei kuitenkaan ole ainoa käännöksistä välittyvä seikka, vaan myös ajalla on merkitystä. Voidaan kysyä, miten kääntämisen rooli on muuttunut kautta aikojen. Mikä on ollut kääntämisen funktio jonain tietynä aikakautena? Miksi käännettäviksi valittiin juuri tiettyjä tekstejä eikä joitain toisia? Miten tekstit käännettiin? Kuka ne käänsi? Väitöskirjatyöni¹ kohteena olevat käännökset, 1800-luvun alkupuolen suomennokset, heijastavat toisenlaista maailmaa kuin omamme. Ne haastavat meidät ajattelemaan uudelleen asioita, jotka ovat saattaneet vaikuttaa ilmeisiltä tai itsestään selviltä.

Tällaista uudelleenajattelua voi tehdä kahdella tasolla. Ensinnäkin olen kiinnostunut Suomen historiasta 1800-luvun alkupuolella ja siitä roolista, joka käännöksillä tuolloin oli: ne olivat aivan erityisiä edelläkävijöitä suomen kielen kehityksessä. Kääntämisen tutkimus voi tältä osin luoda kuvaa kirjallisten mallien syntymisestä,

¹ Väitöskirjani on kirjoitettu englanniksi, samoin kuin luento, jonka olen kääntänyt *Virittäjää* varten suomeksi.

suomen kirjakielen kehityksestä ja kulttuurielämästä yleensäkin. Toiseksi aikakauden ja sen käännösten omalaatuisuus kiinnostaa minua kääntämisen tutkimuksen näkökulmasta, sillä käännökset muodostavat selkeän haasteen myös yleisille käsityksille kääntämisestä ja kääntämisen teorialle. Tämä tutkimus on tulosta näiden kahden näkökulman yhdistämisestä. Tutkimuksessani Suomen tilanne nähdään eräänlaisena teorian koetinkivenä, jota vasten voi testata sellaisia yleisiä oletuksia ja väitteitä, joita käännöstieteessä on esitetty viime vuosikymmeninä.

Jotta tiede edistyisi, sen tulee kyetä yleistyksiin. Näinhän yleensä ajatellaan. Myös kääntämisen tutkimuksessa pyritään yleistyksiin, kääntämiselle yhteisten piirteiden etsimiseen. Toisinaan tämä on merkinnyt universaalien piirteiden — käännösuniversaalien — etsimistä. Tutkijoiden keskuudessa tarvitaan kuitenkin jonkinlaista työnjakoa: yleistyksiä ja universaaliutta on myös koeteltava ja arvioitava. Kun jotkut haluavat edetä yksittäisen ja paikallisen tuolle puolen, toiset kenties haluavat katsoa universaaliuden taakse ja etsiä tapauksia, joihin yleistyksiset eivät päde. Molempia lähestymistapoja tarvitaan.

Väitöskirjani koostuu artikkeleista, joissa olen käsitellyt seuraavia käännösteoreettisia kysymyksiä:

- alkuperäisen ja käännöksen välistä suhdetta ja niiden arvostusta
- niin sanotun vieraannuttavan kääntämisen vaatimusta, joka perustuu väittämään vieraannuttavien käännösten merkityksellisyydestä taisteltaessa maailmanlaajuista epäoikeudenmukaisuutta vastaan
- normien käsitettä ja normien asemaa kääntämisessä
- niin sanottua sanastollisen yksinkertaistumisen hypoteesia: väitettä, että käännöstekstit ovat sanastoltaan

yksinkertaisempia kuin samalla kielellä kirjoitetut alkuperäistekstit.

Nämä kysymykset ovat keskenään hyvin erilaisia. Muutamat niistä liittyvät itse käännösteksteihin ja esittävät oletuksia tekstien kielellisestä asusta, kun taas toiset liittyvät kääntämistä koskevaan metakeskusteluun ja pyrkivät kuvaamaan käännösten arvostusta, asemaa ja merkitystä. Tämän vuoksi tutkimusaineisto vaihtelee tutkimusasetelmasta toiseen.

Tutkimusaineisto käsittää kaunokirjalliset suomennokset vuosilta 1809–1850 ja niihin liittyvää tekstimateriaalia. Tämä tekstimateriaali pitää sisällään tekstejä, jotka eivät kuulu itse käännökseen, mutta liittyvät siihen jollain tavalla: esipuheita, jälkisanoja, toimituksellista informaatiota, arvioita, kirjeenvaihtoa, sanomalehti- ja vuosikirja-artikkeleita sekä kirjallisten seurojen pöytäkirjoja. Nämä tekstit, joita kutsun parateksteiksi Gerard Genetten mukaan, auttavat ymmärtämään kääntämisen roolia yhteiskunnassa ja kääntämisestä käytyä keskustelua. Ne ovat avain sen tulkitsemiseen, miten kääntäminen on ymmärretty. Niiden kautta saa kosketuksen myös kääntämisestä käytyihin kiistoihin ja konflikteihin, jotka puolestaan kertovat paljon suhteesta luovuuteen, muutokseen ja normittamiseen.

Pyrkiekseni selvittämään yleisten hypoteesien sovellettavuutta yksittäisiin aineistoihin olen etsinyt kääntämisen erityisiä, paikallisia piirteitä ja ilmenemismuotoja. Olen keskittynyt aikakauteen, joka jo sinällään on historiallisesti erityinen. Tuona aikakautena suomalainen kirjallisuus kasvoi valtavasti, ja käännöksillä oli merkittävä osuus tuosta kasvusta. Kun Suomi liitettiin osaksi Venäjän valtakuntaa vuonna 1809, kirjasuomi oli lähinnä Raamatun ja uskonnollisten tekstien kieltä. Muutaman vuosikymmenen aikana suomea ryhdyttiin järjes-

telmällisesti muokkaamaan ja sen käyttöalaa laajentamaan: perustettiin suomenkielisiä sanomalehtiä, laadittiin kielioppeja ja sanakirjoja ja korostettiin opettavaisen ja tietokirjallisuuden tärkeyttä. Kuten monissa muissakin monikielisisä yhteiskunnissa, joissa enemmistön puhuma kieli ei ole ollut hallinnon ja koulutuksen kielenä, käännöksiä on pidetty elintärkeinä kirjakielen muodostumiselle.

Käännösten osuus sanomalehdissä valottaa hyvin käännösten asemaa ja merkitystä 1800-luvun alkupuolen Suomessa. Sanomalehdethän eivät tuohon aikaan olleet nykyisen kaltaisia, ja niiden rooli oli hyvin erilainen kuin nykylehtien. Tuo rooli oli kuitenkin erittäin tärkeä, ja jotta saisimme hieman kuvaa käännösten merkityksestä, tarkastelkaamme yhtä Suomen vanhimmista suomenkielisistä lehdistä. *Oulun Wiikko-Sanomien* alkoi ilmestyä vuonna 1829 nelisivuisena lehtenä kerran viikossa. Lehdessä ilmestyi paljon käännöksiä eri lähteistä: Aisopoksen eläintarinoita, opettavaisia juttuja, runoja. Vuonna 1831 yksi lehden pääjutuista oli kertomus Hampun Kehro (köydenpunoja) Hassanista — kertomushan on *Tuhannen ja yhden yön* tarinoista. Hassanin seikkailuja seurattiin yhdentoista viikon ajan, ja toisinaan koko lehti täyttyi Hassanin tarinasta. Tämänkaltaisen kaunokirjallisen ja käännetyn aineiston julkaiseminen ei rajoittunut vain *Oulun Wiikko-Sanomiin*: esimerkiksi Elias Lönnrothin *Mehiläisessä* oli käännettyjä artikkeleja ja liitteitä. Käännösten merkitys ja tarve oli myös esillä lehtien artikkeleissa, joissa käsiteltiin kirjallisuutta ja kieltä. Vuonna 1831 perustettu Suomalaisen Kirjallisuuden Seura otti myös alusta alkaen esille kääntämisen tärkeyden.

Kääntämisellä oli siis suuri merkitys sekä suomenkielisen kirjallisuuden muodostumisen että kirjasuomen kehityksen kannalta. Se oli myös merkittävä tekijä suo-

men kielen ja suomalaisen kirjallisuuden arvostuksen kannalta, sillä käännökset nähtiin tulevan kansalliskirjallisuuden perustana.

Tämä ei kuitenkaan merkinnyt sitä, että käännökset olisivat olleet yhtenäinen joukko tekstejä. Edelläkävijäasemansa vuoksi kääntäjillä ei ollut valmiita malleja, joihin turvata tai joita noudatella. Kirjallisuuden kielen mallia ei ollut, ei myöskään kirjallisia muotoja. Kekseliäisyys, luovuus, luoviminen ja kääntäjien välinen yhteistyö korvasivat tämän puutteen. Variaatiota oli siis kaikkialla, niin sanastossa kuin suhtautumisessa kääntämiseen ylipäättään.

Esimerkiksi sopivat kääntämisen strategiat. Strategiat ovat hieman yksinkertaista eräänlaisia yleisperiaatteita, joita kääntäjä noudattaa tietoisesti ja jotka liittyvät käännöksen ja alkutekstin suhteeseen. Niihin kuuluu esimerkiksi valinta sanatarkan ja mukailevan kääntämisen välillä, kohdeyleisön pohtiminen ja murteiden tai slangin käyttö standardikielen sijaan. Viime aikoina kääntämisen tutkija ja kääntäjä Lawrence Venuti on esittänyt väitteen, että kääntämisen yleisstrategiana tulisi olla niin sanottu vieraannuttaminen (engl. foreignization). Tämä tarkoittaa sujuvuuden hylkäämistä ja oman kulttuurin arvojen vastustamista. Vieraannuttamisstrategia korostaa vierauden tärkeyttä ja pyrkii ehkäisemään näiden vieraiden arvojen hukuttamisen ja häivyttämisen omaan kulttuuriin. Tekstin sopeuttamista omiin kulttuurisiin ja kielellisiin arvoihin Venuti kutsuu kotouttamiseksi (engl. domestication), jonka hän katsoo kumpuavan etnosentrismistä ja kulttuurisesta ylemmydentunnosta.

Tämän väitteen yleistettävyyttä tutkiakseni olen tarkastellut käännöksiä ja pyrkinyt selvittämään eri strategioiden syitä ja perustaa. Olen samalla pyrkinyt pohtimaan sujuvuuden merkitystä tässä keskustelussa. Olen todennut, että strategiat eivät ole mitenkään yksiselitteisiä: tietty strategia ei

nouse aina tietynlaisesta tilanteesta, vaan lähtötilanteen ja strategian välillä on paljon vaihtelevuutta. Jopa tänä päivänä on mahdollista löytää esimerkkejä kotouttavista käännöksistä, jotka ovat nousseet aivan muunlaisista tilanteista kuin sellaisista, joissa vieraita arvoja on pyritty häivyttämään kotoisten tieltä — ’kotoiset arvot’ on itsesään jo melko epämääräinen käsite.

1800-luvun alkupuolen Suomessa suuri osa käännettyistä teksteistä oli tavalla tai toisella mukauttavia tai kotouttavia, mutta mukauttamisen periaatteet ja käytännöt vaihtelivat. Kotouttamistakin voidaan tehdä monella eri tasolla. Kuvitellaan seuraavanlaista tarinaa: yksi kuninkaan ylipäälliköistä murhaa laillisen kuninkaan. Tähän tekoon on ylipäällikön yllyttänyt tämän vallanhimoinen vaimo ja kolme sattumalta tavattua noitaa. Tarinan kuningas on nimeltään Rostio, murhaaja on Ruunulinna. Ruunulinnan vaimon nimi on Pirjo, ja noidat ovat suomalaisen mytologian hahmoja: Vaiviatar, Mammotar ja Kivutar, ja heidän johtajansa on nimeltään Syöjätär. Loppuhiipennuksessa metsä lähtee kulkemaan kohti petteuria, joka saa surmansa, aivan kuten noidat olivat ennustaneet. Näytelmä on kirjoitettu kalevalamittaan.

Kyseinen näytelmä on Shakespearen *Macbeth* — eikä kuitenkaan ole. Tekstiä on mukautettu monilla eri tasoilla: nimet, tapahtumapaikat, historialliset kiinnekohdat, mytologia ja runomitta on muutettu. Kuitenkaan kaikkia tuon ajan käännöksiä ei mukautettu näin paljon. On käännöksiä, joissa on käytetty vain yhtä tai kahta mukauttamisstrategiaa, sekä myös hyvin kirjaimellisia käännöksiä. Suomen kulttuurin ja poliittinen tilanne eivät sinänsä asettaneet normeja siitä, miten tuli kääntää. Kyseessä olivat pikemminkin kääntäjien omat, idiosynkraattiset ratkaisut, jotka perustuivat heidän näkemyksiinsä suomenkielisen kirjallisuuden roolista ja tehtävistä.

Strategioiden ja niiden syiden välillä ei siis ole yksi yhteen -vastaavuutta; jotain tiettyä strategiaa voidaan käyttää erilaisten tarkoituksien hyväksi, ja toisaalta jokin tietty tilanne (esimerkiksi halu lopettaa sorto tai luoda kirjakieltä) voi johtaa monenlaisiin käännösstrategioihin. Kuten olen todennut, tutkimani aikakausi on poikkeuksellinen, koska se oli jotakuinkin ensimmäinen vaihe suomenkielisen kaunokirjallisuuden kääntämisessä ja synnyssä. Mutta myös tällä hetkellä vallitsee monenlaisia poikkeuksellisia tilanteita. Meidän ei pitäisi olettaa, että kaikki, mikä pätee angloamerikkalaiseen kulttuuriin, pätee myös muualle. Esimerkiksi Intiassa, missä kääntämiselle on jättiläismäiset markkinat, on aivan erilainen tilanne. Myös Euroopassa on erilaisia vähemmistökieliä ja alueellisia kielipoliittisia ratkaisuja, joista puhuttaessa on tarpeen tarkastella kääntämistä erilaisista näkökulmista. Näiden tilanteiden monimuotoisuus korostaa muuntelun tutkimisen tärkeyttä. Meidän on tarkasteltava kaikkia niitä tekijöitä, jotka kääntämiseen vaikuttavat, ja näiden tekijöiden luomia monimuotoisia käännöksiä; ei suinkaan siksi, että yleistäminen ja jaetun etsiminen olisi tarpeetonta, vaan välttämättömänä vastapainona yleistyksille.

Meidän täytyy ottaa selvää erilaisista historiallisista aikakausista ja niiden tavoista valita ja kääntää tekstejä, jotta meillä olisi kattavampi kuva kääntämisestä. Muuntelu ja variaatio on runsasta, mutta silläkin on rajansa. Erilaisia historiallisia tilanteita tutkimalla voimme ymmärtää muunteluun vaikuttavia tekijöitä ja siitä syntyviä variaatiokuvioita.

Kääntämisen historian tuntemus on tärkeää, jos haluamme ymmärtää oman aikamme kääntämistä. Historia ei ainoastaan ohjaa meitä näkemään tutkimamme ilmiön monia puolia, vaan se myös auttaa meitä ymmärtämään, miten tuo ilmiö on kehitty-

nyt ja muuntunut sellaiseksi, jollaisena kääntämisen tänään tunnemme. Aikaa on kulunut varhaisista suomennoksistamme, emmekä ehkä nimitä — tai edes tunnista — monia lukemiamme vanhoja tekstejä käännöksiksi; usein kysytäänkin, kannattaako kovin kotoutettuja tekstejä käännöksinä tutkiakaan. Siksi on tärkeää muistaa, että käännösten ja kääntämisen muutos on ollut hyvin vähittäinen prosessi, ja jotta ymmärtäisimme kääntämistä, on tärkeää tutkia sen kaikkia vaiheita, myös niitä, joita ei ny-

kyään kääntämiseksi katsottaisi. Omat arvostuksemme, mielipiteemme, käsityksemme ja mieltymyksemme häviävät varmasti osin tai muuttuvat toisenlaisiksi. Kääntäminen saa uusia muotoja ja se käsitetään eri tavoin. Tulevien tutkijoiden voi olla vaikea ymmärtää meidän käsityksiämme kääntämisestä. Tässä historia voi auttaa meitä ymmärtämään näitä kehityskulkuja: astumalla hetkeksi ulos oman ajanjaksomme näkökentästä voimme katsoa maailmaa eri silmin. ■

OUTI PALOPOSKI *Variation in translation. Literary translation into Finnish 1809–1850.* (Julkaisematon artikkelikokoelma.)